

УДК 303.4; 316.3/.4; 323.1

ОЛЕКСАНДР ОСІПОВ,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Європейського центру з питань меншин, Фленсбург, Німеччина

Парадигма транзиту, неопатримоніалізм і етнічні проблеми у пострадянському просторі

Анотація

У статті зроблено спробу проаналізувати можливості, що їх сучасні теорії неопатримоніалізму відкривають для аналізу етнічних відносин у країнах колишнього Радянського Союзу. Донедавна аналіз етнічної політики у пострадянському просторі значною мірою формувався парадигмою транзиту і, зокрема, теоріями демократизації. Разом із тим парадигма транзиту продемонструвала свою неадекватність для аналізу посткомуністичної трансформації, й на перший план вийшли теорії неопатримоніалізму як найперспективнішої пояснювальної схеми. Неопатримоніалізм, що його розуміють виходячи з різних перспектив і в різному масштабі — як рису політичних практик, як тип режиму або як тип соціальної системи, довів свою застосовність як теоретичний інструмент для опису країн, “що розвиваються”, Африки, Азії та Латинської Америки і в наш час дедалі частіше застосовується щодо колишніх радянських суспільств. Автор стверджує, що неопатримоніалістська парадигма дає змогу досліджувати такі особливості етнічної політики, як загальна лояльність етнічних меншин стосовно сучасних держав, “що націоналізуються”; симбіоз формальних і неформальних інститутів; режими легітимації, що мають стосунок до політики багатоманіття; закономірності суспільної мобілізації на етнічному ґрунті й кооптації етнічних активістів в інститути мейнстріму; особливості формування соціальних мереж і мобільності.

Ключові слова: посткомунізм, неопатримоніалізм, парадигма транзиту, політика багатоманіття, патронат, традиційна легітимація, політична мобілізація, соціальні мережі

Статтю присвячено можливостям теорій неопатримоніалізму для аналізу етнічних відносин у країнах колишнього СРСР. Розглядувані питання

є частиною ширшої проблеми — як аналізувати пострадянські країни в якості соціальних систем і політичних режимів. На думку багатьох авторитетних коментаторів, пошук адекватних способів опису пострадянських реалій поки залишається серйозним дослідницьким завданням [Панов, 2010; Рябов, 2010; Снеговая, 2013; Gel'man, 2016]. Його суть полягає в тому, що застосовувані теоретичні моделі та системи понять, як правило, не відображають — цілком або частково — емпіричних реалій і не пропонують зв'язних і несуперечливих пояснювальних схем.

Я виходжу із припущення, що ця епістеміологічна проблема цілковито належить до опису й аналізу етнічних відносин, що формуються у країнах колишнього СРСР. Ця стаття не є спробою запропонувати оригінальний і тим паче цілісний теоретичний підхід, але запрошує до обговорення можливостей, що їх надає одна дедалі ширше використовувана теоретична рамка, позначувана як неопатримоніалізм.

Тут і далі словосполучення “етнічна проблематика” або “етнічні відносини” вживаються як узагальнювальні терміни, що позначають різноманітні практики, пов'язані з етнічною й культурною неоднорідністю суспільства та її проєкціями на сферу політичного. Етнічна проблематика охоплює, зокрема, такі сегменти суспільних відносин, як конфігурування нації як політії та культурної спільноти (так звана націєрозбудова); інституціоналізація етнічних відмінностей і групових поділів у політиці та праві; політична мобілізація і самоорганізація на етнічних засадах; а також публічно значущі рефлексії з приводу етнічної неоднорідності, у тому числі етнічного виміру соціальної мобільності й участі в суспільних справах.

Відправна точка подальших міркувань полягає в тому, що етнічна проблематика має велике значення для пострадянських держав не тільки через значну (принаймні за формальними показниками) неоднорідність населення більшості з них, а й унаслідок несталості інституціоналізації цієї неоднорідності або, з іншої точки зору, неконсолідованості спільнот громадян як політії. Так, на думку багатьох коментаторів, процеси, зумовлювані падінням авторитарних і тоталітарних режимів у Центральній та Східній Європі, відрізняються від того, що відбувається в державах Південної Європи, Азії та Латинської Америки, що позбавилися своїх диктатур, саме тим, що багато посткомуністичних країн зіткнулися із викликами націєрозбудови й національної консолідації, яких не було в інших географічних ареалах [Kuzio, 2001]. При цьому серед стимулів для аналізу етнічних відносин у пострадянському просторі можна назвати не лише специфіку регіону, а й, навпаки, подібність багатьох патернів внутрішньої політики “управління багатоманіттям” “згори” й етнічного активізму “знизу” у країнах “розвиненої” демократії, з одного боку, і в країнах колишнього СРСР — з іншого. І ті, і ті використовують багато в чому подібні законодавчі техніки і схожі риторичні стратегії, і, якщо виходити з глибоких відмінностей між наявними там і там політичними режимами і соціальними системами, то така подібність викликає питання щодо її причин і засад [Беспмятных и др., 2014].

Розпочаті у країнах Центральної Європи та Єврозії після падіння “ленінських” режимів (тобто режимів монопольного правління партій ленінського типу) і державного соціалізму [Ekiert, Hanson 2003: p. 19] трансфор-

мації описували та пояснювали в рамках парадигми транзиту, одним із проявів якої є теорії демократизації. Йтися може саме про парадигму, що об'єднує низку пояснювальних моделей різного рівня генералізації, а не про єдину теорію [Капустин, 2001; Carothers, 2002; O'Donnell, 1996; Parrot, 1997].

Від початку 2000-х років транзитологічні будови з певних причин зазнають обґрунтованої критики [Капустин, 2001; Carothers, 2002]. Остання назагал спричинена тим, що за більш як 20 років, які минули з моменту розпаду СРСР і “табору соціалізму” в цілому, не було вигадано адекватного способу опису характеру і спрямованості трансформацій, що відбулися, і тим паче стану, досягнутого цими країнами. Категорії “посткомуністичних” і “перехідних” суспільств виявляються малозмістовними [Рябов, 2010; Carothers, 2002]. По-перше, відсутнє чітке пояснення багатоманіття емпіричних проявів “транзиту”. Напрями, траєкторії і результати руху різних країн виявляються відмінними аж до незіставності. По-друге, викликає питання і сумніви нормативний компонент транзитологічної парадигми: кінцева точка “переходу” вважається заздалегідь установленою, а предмет аналізу зводиться суто до деталей, до “драматургії” переходу, за висловом Бориса Капустіна [Капустин, 2001]. По-третє, нормативна заданість і механістичне розуміння переходу як перенесення певних інститутів із країн розвиненої західної демократії та впровадження їх у новому середовищі не дають інструментарію для аналізу процесів, що відбуваються, позаяк їхні рушійні сили, соціальні умови та зміст виявляються багато в чому, якщо не цілковито, винесеними за дужки [Афанасьев, 2000: с. 5].

Можна додати, що парадигма “транзиту” або, у даному випадку, “демократизації” виступає як реінкарнація теорій модернізації [O'Donnell, 1996], що були дискредитовані й зішли зі сцени ще у 1960-ті роки саме як теорії, але не, як вочевидилося, стиль мислення [Капустин, 2001]. Паліативні пояснення, які зводяться до того, що в пострадянських країнах були запущені процеси, однакові у своїй основі за змістом і спрямованістю, але через збіг обставин у деяких місцях вони проходять із затримками чи дефектами і виглядають не надто переконливо внаслідок як істотних відмінностей від шуканого ідеалу, так і непорушності усталених моделей. Компромісні категорії на кшталт “дефектної демократії” чи “гібридного режиму” [Панов, 2010: с. 27; Levitsky, Way, 2002] при цьому мають обмежену аналітичну цінність і не пропонують прийнятних пояснень [Афанасьев, 2000; Чайко, 2013].

Більшість аналітиків, по-різному оцінюючи успішність конкретних змін в окремих країнах, погоджуються в тому, що значній частині пострадянських держав не вдалося створити сталого і прозорого інституціонального середовища, зокрема забезпечити верховенство закону, гарантії приватної власності, політичну конкуренцію і змінюваність еліт на засадах широкої демократичної участі [Фурман, 2007; Gel'man, 2016]. У тих чи інших формах і різною мірою в багатьох посткомуністичних країнах відбулася “приватизація” держави різними елітними групами інтересів; закрита і відчужена від решти суспільства еліта виявляється незацікавленою і нездатною створити сталі формальні інститути, бо віддає перевагу тіншовим домовленостям і відносинам [Гельман, 2010; Рябов, 2010]. При цьому всі

“гібридні” моделі виявляють здатність до виживання і відтворення в довгостроковій перспективі [Фисун, 2006; Derlugian, 2005; Gel'man, 2016]. Можна припустити, що йдеться про іншу якість — про усталені політичні режими і соціальні системи, котрі суттєво відрізняються від моделей, що встановилися у країнах “старої” західної демократії за наявності зовнішньої схожості за низкою параметрів.

Чи не єдина теоретична рамка, що дає змогу на даному етапі задовільно пояснити основні риси нового соціального і політичного порядку (за всіх його варіацій в окремих країнах), пов'язана з поняттям “неопатримоніалізм”. Теорії неопатримоніалізму розвивають концепцію патримоніального панування Макса Вебера, котра описує здійснення публічної влади у формі приватного володіння, що було властиво багатьом суспільствам до стадії модерну [Вебер, 2007].

Від кінця 1960-х років дедалі більше дослідників адаптують ідеї М. Вебера для опису реалій нових незалежних країн Африки, а потім також Латинської Америки та Азії, де номінально наявні інститути ринкової економіки, парламентаризму і багатопартійної системи функціонують по-іншому і з іншими результатами, ніж у розвинених капіталістичних країнах [Панов, 2010]. Аналітики звернули увагу на такі риси цих суспільств, як розвинені клієнти, залежність соціальної мобільності й розподілу ресурсів від особистої чи політичної лояльності та належності до патрон-клієнтних груп [Roth, 1968; Theobald, 1982; Eisenstadt, 1973; Bratton, van de Walle, 1994].

Неопатримоніалізм можна розглядати як загальну рамку для опису патримоніальних відносин у суспільстві модерну за номінального існування ринкової економіки, раціональної бюрократії та правового регулювання [Eisenstadt, 1973; Theobald, 1982; Фисун, 2006: с. 156–173]. Іншими словами, неопатримоніалізм постає передусім як симбіоз чи синтез раціонально-легального управління з усталеними практиками здійснення влади, базованими на особистих лояльностях [Эйзенштадт, 1999: с. 327–356]. Неопатримоніалізм можна розглядати ширше чи вужче — як тип “переконань і практик” у політичних відносинах [Roth, 1968: р. 197], як тип політичного режиму [Bratton, van de Walle 1994: р. 454–455] ба навіть як “політичну й економічну систему” [Gel'man, 2016].

Неопатримоніалізм не ідеальний як пояснювальна рамка; його вразливість зумовлена двома обставинами. З одного боку, клієнти та неформальні інститути трапляються в різних суспільствах, у тому числі у країнах розвиненої демократії [Bratton, van de Walle, 1994: р. 459]. З іншого боку — в неєвропейських країнах, що розвиваються, інститути ринкової економіки, представницької демократії, багатопартійності, раціональної бюрократії й судів не обов'язково є імітаціями і можуть ефективно функціонувати на підставі формалізованих правових норм, співіснувати з неопатримоніальними відносинами [Bach, 2011; Erdmann, Engel, 2007]. Відповідно, постають питання щодо специфічності неопатримоніальних відносин і можливості виокремлення на цій підставі особливих суспільних моделей і політичних режимів. Услід за низкою авторів можна зробити припущення, що коли ключові характеристики конкретного суспільства, такі як функціонування інститутів у соціальних інтеракціях, залежать від приватних інтересів у рам-

ках відносин панування, то можна говорити про особливі типи суспільного устрою і політичних режимів [Erdmann, Engel, 2007: p. 104–106, 114].

В останні два десятиліття неопатримоніалістська рамка дедалі частіше успішно використовується для опису посткомуністичних суспільств [Фисун, 2006; Hanson, 2010; Hale, 2007; van Zon, 2008: p. 82-108; Derluguian, 2005]. Раніше, від початку 1980-х років, виходячи з аналогічної теоретичної перспективи вдавалося також описувати радянські реалії та їхні основні риси [Масловский, 1997: с. 24–25], і пріоритет тут можуть оскаржувати Михайло Восленський [Восленский, 1991], (див. також: [Чайко, 2013: с. 139]), Кенет Джовіт [Jowitt, 1983] і Томас Ригбі [Rigby, 1990].

Зараз сформувався неабиякий корпус публікацій, переважно політологічних, про особливості пострадянських суспільств. У кількісному плані помітне місце серед них посідають тексти, видані російськими авторами на підставі російського матеріалу (див.: [Афанасьев, 2000; Масловский, 1997; Холодковский, 2009]). Слід зазначити, що менша частина аналітиків застосовує теорії неопатримоніалізму буквально; більша частина дослідників доходять аналогічних висновків, використовуючи інші, хоч і близькі за формою та змістом, підходи та категорії [Панов, 2010: с. 27]. Різні автори, які фактично працюють у неопатримоніалістській парадигмі, акцентують різні риси й компоненти пострадянських реалій, а саме: персоніфіковані клієнтели [Фисун, 2006], класову (“станову”) структуру, сформовану державною системою вилучення і перерозподілу адміністративної ренти¹ [Афанасьев, 2000; Кордонский, 2008], розрив між макро- і мікросоціальною інтеграцією [Хлопин, 1997], переваження неформальних інститутів [Гельман, 2010; Ledeneva, 1998], легітимації, відмінні від раціонально-легальної [Чайко, 2013].

Етнічна проблематика, хоч і є важливим елементом суспільного і політичного життя більшості пострадянських країн, залишається тим сегментом суспільних відносин, де бракує адекватної мови опису. У цій тематичній царині неопатримоніалістська парадигма (хоч би як її позначати) поки не дістала широкого застосування.

Вивчення етнічних відносин у пострадянських суспільствах у більшості випадків здійснюють головним чином виходячи із трьох теоретичних перспектив: націоналізму і націєрозбудови; етнічних конфліктів; демократичного транзиту [Hughes, Sasse 2002: p. 22]. У всіх із них простежуються два різні, слабо відрефлексовані, але незрідка такі, що перетинаються, доповнюють одне одного, й усталені підходи. Перший являє собою варіації вже згадуваної парадигми “транзиту”, застосовувані до національної розбудови й адаптації етнічного плюралізму. Такий підхід точніше було б назвати “реформістським”. У його основі лежить уявлення про трансформацію початкового порядку (як правило, оцінюваного негативно за тими чи іншими параметрами) через цілеспрямоване впровадження і розвиток (зазвичай зусиллями держави) нових інститутів для переходу до бажаного стану. Почат-

---

¹ Тут слід зазначити, що Геро Ердман та Ульф Енгель розрізняють “клієнтелізм” як відносини персональної лояльності й залежності та “патронат” як відносини перерозподілу ресурсів на користь тих чи інших груп [Erdmann, Engel, 2007: p. 107].

кова ситуація може маркуватися як наслідки колоніального або імперського правління, як стан конфлікту і нестабільності, як посттоталітарне суспільство, що потребує “реформ”. Натомість кінцевий пункт може позначатися залежно від місцевої кон’юнктури й авторських преференцій як повноцінна “національна держава” [Kuzio, 2001], “поліетнічна громадянська нація” [Тишков, 2013], “демократична система регулювання міжнаціональних відносин” тощо [Абдулатипов, 2007; Антонюк, 2005]. Переходу, своєю чергою, надають такі визначення, як “національне відродження”, “національна консолідація”, “впровадження демократичних стандартів національної політики” та ін. В усіх випадках пропонується механістичний і нормативно навантажений підхід. Питання про стан і характеристики суспільства підміняються обговоренням деталей переходу, траєкторія якого сприймається як даність, а початковий і кінцевий пункти описуються відповідно до апріорно прийнятої нормативної моделі. Сам же процес трансформації бачиться як опанування ідей та інститутів, привнесених зовнішнім стосовно даного суспільства авторитетом (урядом або “міжнародною спільнотою”).

З подання західних авторів у пострадянських країнах у 1990-ті та 2000-ні роки дедалі помітнішу увагу приділяли зовнішньому впливу, зокрема впровадженню норм із “захисту меншин, запропонованих міжнародними організаціями, та імпорту відповідних механізмів із розвинених капіталістичних країн (див. напр.: [Kymlicka, Opalski, 2001]). Серед інших варіантів слід назвати публікації, присвячені протидії расизму або ксенофобії [Шнирельман, 2011]; у цих випадках, як правило, також ідеться про зіставлення тих чи інших проявів із запозиченою ззовні нормативною моделлю. Як своєрідний варіант використання транзитної парадигми в етнічних дослідженнях можна розглядати праці, присвячені націоналізму і національним рухам [Дробіжева и др., 1996]. Чимало їх було написано на підставі порівняння етнічних організацій з ідеальною моделлю “громадянського суспільства”; в інших ідеться про обчислення “демократичного потенціалу” націоналізму в рамках демократичних реформ і про те, наскільки масова мобілізація на етнічних засадах вписується в рамки демократичної участі.

Другий підхід ґрунтований на дискурсивному тренді, що його Роджерс Брубейкер позначив як “групізм” [Brubaker, 2002: p. 163]. Він передбачає не критичне ставлення до етнічних груп як до самоочевидних структурних одиниць суспільства і суб’єктів соціальних відносин, мотивації та моделі поведінки яких є універсальними й інваріантними. Такий підхід цілком зумисний із транзитивною або реформістською парадигмою. Якщо в конкретних публікаціях відсутній телеологічний ухил, якщо завдання суспільних трансформацій не акцентуються, то опис найчастіше роблять з точки зору регулювання конфлікту між етнічними спільнотами (див. напр.: [Аствацатурова, 2002]) або, навпаки, управління етнічними відносинами, тобто інкорпорації проблемних категорій населення в наявну систему управління (див. напр.: [Абдулатипов, 2007]).

У результаті виявляється, що спроби аналізувати етнічні відносини в контексті конкретних суспільств з урахуванням властивої саме їм (а не абстрактним моделям) специфіки соціальної мобільності й політичної участі в пострадянських країнах украй рідкісні. Одиначні публікації, що

спираються на конкретні емпіричні дослідження (частіше міграційних процесів та етнічних організацій), кількісно поки що поступаються текстам, що пропонують суто спекулятивний аналіз [Дмитриев, 2006] або розгляд офіційної нормативної бази [Зорин, 2011], громадської думки [Дробижева и др., 1996] та ідеологічних процесів [Тишков, 2013]. У пошуку оцінок соціального значення етнічних поділів або політичної ролі етнічності в наявній літературі частіше можна зустріти радше апіорні судження, що спираються на уявлення про етнічні групи як вертикально інтегровані корпорації [Туровский, 2005] або як свого роду класи, що посідають певну — формально і неформально — нішу в системі розподілу благ [Кордонский, 2008; Афанасьев, 2000¹]. Проте емпіричних даних, які б давали змогу оцінювати такі моделі, бракує, а ті, що є, радше їх спростовують, оскільки соціально-класові та професійні поділи не збігаються з етнічними (див.: [Дробижева, 2002]). Загалом можна стверджувати, що можливі кореляції показників соціальної мобільності й суспільної участі з етнічними відмінностями у пострадянському просторі залишаються невивченими. У цьому плані поки не доводиться говорити про принципові відмінності між місцевими авторами, які працюють безпосередньо в пострадянських країнах, і їхніми закордонними колегами із Західної Європи та Північної Америки.

Деякою мірою винятком можна вважати низку публікацій, присвячених режимам влади й участі в громадському житті в республіках у складі Російської Федерації. Традиційно республіки, а також Єврейська автономна область і автономні округи сприймаються в академічній літературі як політичні одиниці на етнічних засадах, або як форма організації певної “титульної” етнічної групи і/або для цієї етнічної групи [Alexseev, 2010]. Відповідно, відносини між керівництвом певної республіки та її жителями, особливо “титульної” етнічності, деякі аналітики розглядають як патронат, у рамках якого надання ресурсів населенню і створення привілейованих умов для “титульної” групи з боку місцевої еліти обмінюються на електоральну підтримку [Hale, 2007: р. 231]. Такі висновки спираються на доступну електоральну статистику², але загалом етнічні відносини в російських республіках доводиться вважати недостатньо вивченими [Hale, 2007: р. 245–246].

За таких умов поки можна лишень оцінювати пріоритетні напрями й можливості подальших досліджень, присвячених ролі етнічності та етнічних відмінностей у соціальних і політичних системах пострадянських держав. Можна припустити, що вельми обнадійливими, як і в дослідженнях радянського суспільства, залишаються дві загальні перспективи: вивчення режимів (тобто динаміки еліт, способів правління і форм легітимації) та інститутів (сталих і відтворюваних патернів соціальної взаємодії). Попередньо

---

¹ Точніше, у М.М.Афанасьєва йдеться про “етнічні” республіки у складі РФ [Афанасьєв, 2000: с. 189–191, 208–209].

² Одне слово, території з переважанням “титульних” етнічностей показують вищий рівень електоральної лояльності будь-якій чинній владі [Alexseev, 2010; Hale, 2007].

можна показати, в яких царинах і стосовно яких феноменів неопатримоніалізм придатний для вивчення й опису етнічних відносин.

Головною сутнісною рисою неопатримоніального суспільства і неопатримоніального політичного режиму є мережі патрон-клієнтських відносин¹, усередині яких відбувається обмін ресурсів на лояльність. Тут для дослідника виникає спокуса реіфікувати етнічні групи і бачити в них оболонки для клієнтел, формованих на етнічному ґрунті, іншими словами, апіорі вбачати в етнічності основу для “кланів” і “громад”. У пострадянському просторі можна знайти ілюстрації подібного, але вони локальні й кількісно обмежені.

У термінології Ердмана і Енгеля [Erdmann, Engel, 2007: р. 107], важливо проводити розмежувальну риску між “патронатом”, тобто механізмами розподілу ресурсів і влади між сегментами населення і відповідно забезпечення лояльності останніх, і “клієнтизмом” міжособистісних обмінів і лояльностей. У пострадянському просторі ми теж стикаємося з обмеженістю доступного емпіричного матеріалу, якщо намагаємося дотримуватися припущень, що ресурси розподіляються між етнічними групами, котрі виступають у цьому зв’язку як своєрідні соціальні класи, або що мережі лояльності спираються на етнічну солідарність. Якщо взяти до уваги тільки наявні емпіричні дослідження, то виявляється, що при описі соціальної мобільності в “націоналізовуваних” державах і при аналізі соціальних мереж мігрантів тема порушується тільки фрагментарно.

На підставі наявних досліджень і спостережень можна стверджувати, що етнічна сегментація простежується в обмеженому колі ситуацій — умовно кажучи, у верхніх і нижніх соціальних стратах. З одного боку, так звані титульні етнічні групи виявляються непропорційно представленими в управлінській і політичній еліті (іноді також у бізнесі й низці престижних професій) деяких незалежних пострадянських держав [Vetik, Helemae, 2011] і деяких республік у складі РФ [Михайлов, 2004]. З іншого боку, окремі “нові меншини”, або мігрантські групи концентруються в деяких сегментах ринку праці — зазвичай у некваліфікованих і низькооплачуваних секторах сфери послуг і будівництва [Мукомель, 2005; Зайончковская, 2009]. Тут постає питання, чи можна розглядати етнічні групи як розширені клієнтели і адресати розподільної політики в рамках неопатримоніальної моделі.

Найчастіше, як зазначалося вище, згадуються республіки у складі РФ, але залишається відкритим питання про те, якою мірою й у яких ситуаціях “титульну” етнічність можна розглядати як особливу категорію, включену в патронатні відносини. Республіки в РФ дуже відрізняються одна від одної; далеко не в усіх випадках можна говорити, що “титульні” національності здобувають помітні переваги, зокрема, у плані користування місцевими мовами [Осіпов, 2015: р. 187–191]. Відповідно, не ясно, коли можна говорити про патронат, а коли тільки про ідеологічну мотивацію виборців, які в принципі підтримують ідею “своєї” державності.

Куди частіше в пострадянському просторі простежуються ситуації, в яких, попри неоднорідний етнічний склад населення, а також відмінності

---

¹ Тут можна знехтувати відмінностями у змісті категорій “патронат” і “клієнтела”.

соціальних позицій і згодом політичних інтересів різних етнічних груп, політичного поділу і мобілізації за етнічними лініями не спостерігається. Радше навпаки, частіше зустрічається політична пасивність і конформізм, а активізм набуває складніших конфігурацій, ніж об'єднання за етнічною ознакою [Gorenburg, Giuliano, 2012].

У цьому контексті цікавим є феномен такого регіону, точніше, невизначеної держави, як Придністров'я, або Придністровська Молдавська Республіка (ПМР). Населення регіону поліетнічне, і основні етнічні групи — молдаване, росіяни й українці — мають приблизно рівну демографічну “вагу” [Население Приднестровья, 2005]. З формальних причин можна було б очікувати якщо не внутрішньої конфронтації в регіоні, то серйозної розбіжності політичних преференцій, принаймні між молдаванами і слов'янським населенням. Загалом у Молдові конкурують різні історичні наративи, а багаторазово проголошена офіційно ідея приєднання ПМР до Росії згодом має викликати неоднакове ставлення з боку різних етнічних груп. Різного ставлення можна було очікувати й до виникнення і розвитку незалежної Молдови і до збройного конфлікту 1991–1992 років через статус регіону [Поцелуев, 2013; Сојосагу, 2006]. Хоча три основні мови регіону — молдавська, російська та українська — проголошені в Конституції та законодавстві ПМР офіційними й рівними, насправді домінує російська мова, а дві інші залишаються в маргінальному становищі [Hammarberg, 2013: р. 35–36; Comai, Venturi, 2015]. При цьому царина функціонування молдавської мови виявляється **вужчою**, ніж у Молдавській РСР перед розпадом Радянського Союзу, хоча саме маргіналізація молдавської/ румунської мови послугувала свого часу, наприкінці 1980-х, потужним стимулом для молдавського національного руху [Roper, 2001]. Слід відзначити й відносно слабку статистичну репрезентованість молдаван в органах державної влади ПМР, у тому числі на виборних позиціях [Protsyk, 2009].

Утім, на практиці придністровська державність, незважаючи на відсутність міжнародного визнання та потенційні внутрішні розколи, демонструє здатність до виживання та сталість упродовж більш як двадцяти років. Однією з причин цієї сталості, як підтверджує більшість експертів, є підтримка придністровської незалежності всіма основними етнічними сегментами [Blakkisrud, Kolsto, 2011]. При цьому у ПМР немає системи power-sharing, яка б інституціонально підтримувала баланс між етнічними групами, а претензії лояльних владі етнічних організацій на представництво “своїх” груп можна поставити під сумнів [Protsyk, 2012: р. 179].

Масову підтримку придністровської державності з боку різних етнічних груп можна було б пояснити тим, що авторитарний режим має значні ресурси домінування, першою чергою ефективні репресивні механізми [Troebst, 2004]. Таке пояснення не є остаточно переконливим, принаймні з огляду на дві обставини. По-перше, правлячий режим у ПМР не монолітний; у його рамках можлива внутрішньоелітна конкуренція, що показали, зокрема, президентські вибори 2011 року, в результаті яких перемогу здобув опозиційний кандидат. По-друге, опозиція режиму і мобілізація на етнічних засадах виявляються в принципі можливими, хоча й викликають сильну протидію з боку влади. Це ілюструє, зокрема, існування від початку 1990-х

років на території ПМР шкіл, підпорядкованих Міністерству освіти Республіки Молдова з викладанням молдавською мовою за латинською абеткою — при тому, що така комбінація фактично заборонена придністровським законодавством. Кількість учнів у цих школах менша, ніж у школах під юрисдикцією ПМР із викладанням молдавської мови, і як адміністрації шкіл, що використовують латинський шрифт, так і батьки учнів наражаються на потужний тиск аж до затримань і погромів [Hammarberg, 2013: p. 37; Молдавские школы, 2012]. Проте школи та групи їх підтримки у Придністров'ї продовжують існувати і діяти понад 20 років.

Дослідження придністровського руху за незалежність початку 1990-х років показали, що масова мобілізація населення проходила не за етнічними, а за соціальними лініями навколо великих підприємств Лівого берега [Mason, 2009: p. 160–162]. Характер політичної, а потім і в буквальному сенсі військової мобілізації визначали щонайменше три обставини. По-перше, відбулася швидка маргіналізація структур Комуністичної партії, що була дискредитована із двох боків — як корумпована і консервативна організація, що перешкоджала “оновленню”, і одночасно як союзник молдавських і прорумунських націоналістів [Mason, 2009: p. 164–165]. По-друге, більшу вагу, ніж власне територіальні організації КІРС, мали підприємства союзного підпорядкування, розташовані на молдавському Лівобережжі [Толкачева, 2004: с. 94–97; Сојосаги, 2006: р. 263]. Їхнє керівництво (з якого значною мірою формувалася правляча номенклатура радянської Молдавії) і створені за їхньої підтримки Ради трудових колективів спромоглися стати фактично паралельним урядом і сформувати навколо підприємств “інфраструктуру влади”, якщо скористатися терміном Майкла Мана [Mann, 1984]. По-третє, через збіг обставин сільське населення, яке було значною мірою молдавським за складом, виявило пасивність і переважно залишилося осторонь подій [King, 1999: p. 183; Protsyk, 2009: p. 10].

Зрештою, можна говорити, що мобілізація відбувалася із залученням “адміністративного ресурсу” навколо промислових підприємств і їхніх трудових колективів. При цьому не можна стверджувати, що політична активність не мала стосунку до етнічності. Мобілізація була відповіддю на початок процесу “націоналізації” Молдови, коли та ще перебувала у складі СРСР, зокрема, на зміну мовного законодавства і спроби обмежити сферу застосування російської мови [King, 1999: p. 178–208; Roper, 2001]. Рух, що призвів до створення ПМР, намагався виробити ідеологічну й інституціональну формулу співіснування різних етнічних груп і мов у регіоні, і за результатами більш як двадцятилітньої історії невизнаної держави можна стверджувати, що це завдання було виконано. Іншими словами, політичний конфлікт навколо мовних і етнічних питань спричинився до формування державності, і ця державність і покладена в її основу соціальна система спираються на патронат і розвинені клієнти — людей, залежних від державного апарату і місцевих фінансово-промислових корпорацій [Bobick, 2011], але ці відносини не означають поділу населення за етнічною ознакою, хоча ідеологічна база легітимності режиму містить чіткий етнополітичний вимір.

Децю схожий феномен спостерігався в РФ. Як показали результати низки досліджень останніх років, етнічні рухи кінця 1980-х і початку 1990-х

років у російських республіках мобілізувалися і спрямовувалися керівництвом регіонів, що прагнуло розширити базу власної підтримки й отримати у своє розпорядження новий політичний інструмент [Михайлов, 2004; Giuliano, 2006]. Інші суспільні рухи в той же період наражалися на опір згори і розвитку не дістали; коли ж республіканські режими консолідувалися, місцеві етнічні рухи були або позбавлені адміністративного ресурсу і маргіналізувалися, або вбудувалися в систему влади.

Гадані випадки клієнтелізму на етнічній основі теж викликають питання. Непропорційно велика репрезентованість “титульної” етнічності в системі влади й у бізнесі деяких російських республік може бути пояснена різними причинами, і немає чітких свідчень того, що канали соціальної мобільності в цих регіонах працюють саме за рахунок етнічної солідарності. Наявні дані якщо й дають підстави розглядати етнічні диспропорції в системі влади або на ринку праці як продукт рекрутування за етнічною ознакою, то радше лише в обмеженому переліку ситуацій. Відкрита й емпірично доказова етнічна дискримінація, тим паче здійснювана засобами державного апарату, залишається рідкісним явищем [Осипов, 2012b: с. 64–101, 150–164]. Непропорційно висока репрезентованість “титульних” етнічних груп у низці російських республік пояснюється першою чергою рекрутуванням кадрів на основі персональних мереж; оскільки номенклатура в республіках у радянський час цілеспрямовано формувалася так, щоб забезпечувати чисельну перевагу “титульним” національностям, цей патерн і далі стало відтворюється й після розпаду радянської системи [Сергеев, Салагаєв, 2010]. У цій ситуації ми справді можемо говорити про прояв неопатримоніальних відносин, але радше на рівні персональних клієнтел, а не “класового” патронату.

У такому контексті на згадування найчастіше заслуговує російський Північний Кавказ, де соціальна мобільність визначається належністю людини до аскриптивної категорії (що зовні виглядає як етнічне походження) [Ware, Kisriev, 2010] або мережі мігрантів [Мукомель, 2005; Зайончковская, 2009]. Можна було б розглядати як аналогічний феномен самоорганізацію кримських татар у рамках Курултая і Меджлису в Україні [Бекірова, 2011], але про те, як реально формуються і функціонують ці організації, поки накопичено недостатньо даних.

Там, де спостерігаються відмінності в соціальній мобільності етнічних груп, зокрема в доступі на ринок праці, їх простіше пояснювати мережевими ефектами та результатом нагромадження соціального капіталу, ніж редистрибутивною політикою національної чи субнаціональної еліт. Навпаки, є більше підстав сдтверджувати, що неопатримоніалізм як політичний режим і соціальна система на рівні середніх страт обмежує етнічну сегментацію суспільства, позаяк успадковані від радянського часу соціальні поділи не збігаються з етнічними, а клієнтели формуються на професійній, політичній і територіальній основі.

Як іще один феномен, що дає змогу застосовувати поняття клієнтели в якості інструменту пояснення, можна розглядати формальні організації меншин (здебільшого — етнокультурні товариства). В усіх пострадянських країнах (крім, мабуть, Туркменії) існують численні етнічні організації. Залученість їх у політику в сенсі висування вимог, що стосуються засад

офіційної мовної й етнічної політики, що мала місце на початку 1990-х років, згодом скоротилася або зійшла нанівець. Посилання на авторитарні тенденції у більшості цих країн, будучи, безумовно, справедливими, також не виглядають як достатні пояснення. Зокрема, етнокультурні організації в Росії, за поодинокими винятками, виражають лояльність регіональній і федеральній владі з усіх питань, з приводу яких мають можливість висловитися. Це можна пояснити жорстким адміністративним контролем, але в 1990-ті роки за набагато ліберальнішого режиму ці організації демонстрували таку само модель поведінки. Етнокультурні товариства, якщо їх відокремити від політичних партій і правозахисних організацій, що спираються на меншини, у таких державах із відносно високим рівнем забезпечення політичного плюралізму і громадянських свобод, як країни Балтії, Молдова, Україна, Грузія, також демонструють високий рівень лояльності запропонованому урядами порядку денному “націоналізації”.

Особливо показовими в цьому контексті є організації, утворювані за підтримки і патронату з боку офіційної влади — так звані з’їзди народів і багатоетнічні асамблеї. Перші існують переважно в Росії; у шерезі “з’їздів” тут розглядаються тільки етнічні організації, що сформовані на базі масових виборчих процедур та існують на постійних засадах, але не разові заходи [Осіпов, 2012a]. У РФ на регулярних засадах понад 15 років існували або досі існують 13 етнічних з’їздів (Всесвітній Курултай башкир, Всесвітній Конгрес татар, Конгрес комі народу та ін.), із них 11 представляють або представляли так звані титульні національності російських республік. “З’їзди”, або “конгреси”, залишаючись неурядовими організаціями, які розглядають себе як вищі представницькі структури “своїх” етнічних груп через те, що делегати “з’їздів” як “загальнонародних” асамблей обираються (теоретично) всіма охочими, належними до відповідної групи. Як правило, вибори делегатів проходять за двошаблевою схемою: виборці відповідної етнічної належності, члени їхніх сімей, а також усі учасники руху можуть взяти участь у передвиборних зборах і проголосувати за вибірників; своєю чергою, регіональні конференції вибірників обирають делегатів на з’їзд. З’їзд як разова асамблея збирається, як правило, за участі регіональної влади й формує постійні органи “з’їзду” у розумінні цього руху (або “з’їзду” як руху). У тривалій історії російських “з’їздів” примітно, що вони лояльні владі (понад те, вони зазвичай владою підтримуються і фінансуються) і ніколи не слугують майданчиками для опозиційної діяльності; принаймні такі спроби невідомі [Осіпов, 2012a].

Багатоетнічні коаліції почали формуватися “згори” у РФ і Казахстані у середині 1990-х років; у Росії спершу були створені регіональні Асамблеї народів, потім федеральна Асамблея народів Росії¹. У Казахстані за прямої участі адміністрації Президента було сформовано Асамблею народів Казахстану (від 2007 року — Асамблея народу Казахстану)². Якщо в Росії федеральна і регіональні асамблеї є громадськими організаціями, членами яких є

---

1 Опис організації наведено на її офіційному сайті: [www. anrorg. ru](http://www.anrorg.ru).

2 Опис Асамблеї та її функцій міститься на офіційному сайті організації: [http://www. assembly. kz/pravovaya-baza-ank. html](http://www.assembly.kz/pravovaya-baza-ank.html).

етнокультурні товариства і як виняток — фізичні особи, то казахстанська загальнонаціональна Асамблея працює як державний орган, члени якого призначаються Президентом країни. Аналоги подібних органів, що мають російські і казахстанські риси, є також у Білорусі та Киргизстані. У Білорусі при Уповноваженому у справах релігій і національностей діє Міжетнічна консультативна рада¹. До її складу входять тільки призначувані представники (як правило, керівники) загальнонаціональних етнокультурних товариств, причому одну національність представляє тільки одна організація. У Киргизстані є Асамблея народів Киргизстану, що складається з керівників національних етнокультурних товариств (також за принципом: одна національність — один представник), а також трьох місцевих багатонаціональних клубів; крім того, за посадою до неї входять кілька офіційних посадовців².

Схожі структури є і в інших пострадянських державах, де стосовно них зазвичай простежується менший рівень державного диктату. Як правило, у більшості цих країн створено консультативні органи на кшталт рад або круглих столів у справах меншин; а етнокультурні суспільства формують власні незалежні від держави коаліції на загальнонаціональному і регіональному рівнях. Зокрема, в Молдові при Бюро міжетнічних відносин діє Консультативна рада, до якої входять понад сто етнічних організацій³. В Україні є чотири загальнонаціональні асоціації етнічних організацій; подібні асоціації створюються і на обласному рівні, наприклад в Одеській області. Представники цих самих організацій зазвичай беруть участь в консультативних радах при органах законодавчої або виконавчої влади.

За всіх формальних відмінностей між багатоетнічними коаліціями і консультативними радами, а також відмінностей у становищі та інтересах різних належних до них організацій, як правило, ці структури завжди виявляють лояльність стосовно порядку денного, що його пропонує держава, і ніколи не використовуються як база для публічних кампаній чи публічного протесту. Причини сталості й масової поширеності цих організацій, так само, як і “з’їздів народів” і просто етнокультурних товариств, залишаються під знаком питання, оскільки детальних досліджень, що показують механізми формування і діяльності таких структур, дотепер не проводили.

Поки що як слушну гіпотезу, котра не суперечить наявним даним, можна запропонувати двощаблеву схему патрон-клієнтських відносин. Для керівництва цих організацій (представленого підприємцями, чинними або відставними чиновниками, політиками та діячами культури) їхній формальний статус означає додатковий канал комунікації з публічною владою і додаткові можливості лобіювання. Але ці можливості надаються тільки в обмін на лояльність, що вимагає повної згоди із запропонованими порядками

---

¹ Опис наведено на офіційній веб-сторінці апарату Уповноваженого у справах національностей і релігій (див.: http://www.belarus21.by/ru/main_menu/nat/consultation_centre).

² Див. офіційний веб-сайт: <http://www.assembly.kg/>.

³ Див.: <http://www.bri.gov.md/index.php?pag=sec&id=91&l=ru>.

ми денними і протоколами і повного виключення політизації у плані висування несанкціонованих або невідповідних використовуваному протоколові вимог. Своєю чергою, керівники етнокультурних організацій формують власні клієнти, що можуть використовувати свою участь у цих мережах для розв'язання приватних проблем. При цьому отримання додаткових можливостей для соціальної мобільності та нагромадження соціального капіталу зумовлюються лояльністю патронові й тій лінії поведінки стосовно вищої влади, котру той обирає, тобто, як правило, лояльністю чинному порядку. Це й дає змогу пояснити відсутність або слабкість незалежних рухів на етнічних засадах і лояльність формальних організацій меншин до офіційної влади. Етнічність елітних груп виступає тут як ресурс, конвертований у політичний і символічний капітал завдяки включеності в патронатні відносини із державними структурами. Таким чином, організована активність на етнічній основі розвивається тільки в обмін на політичну лояльність.

Аналогічний механізм розбудови дворівневої лояльності та дворівневого патронату можна виявити в рамках партійних систем, особливо там, де політичні партії відіграють роль каналів мобільності та джерела додаткових “політичних” та “адміністративних” ресурсів. Люди — як правило, успішні підприємці, котрі за походженням є представниками меншин, — шукають можливості зміцнити позиції свого бізнесу шляхом входження до структур законодавчої та представницької влади. Підприємець фактично купує місце у виборчому списку партії, і політичні партії охоче йдуть на це, бо сподіваються на отримання додаткової спонсорської допомоги й мобілізацію відповідного “етнічного” електорату. Сам підприємець, одержуючи депутатський мандат, використовує “етнічний” ресурс у “великій” політиці, як правило, в тих межах, що припустимі з погляду партійного керівництва, але не тих, яких вимагає захист “етнічних” інтересів. Своєю чергою, доступ до політичного або адміністративного ресурсу дає змогу вибудовувати “етнічну” клієнтелу із людей, які підтримуватимуть етнічно “свого” депутата, очікуючи від нього сприятливої для себе поведінки на ґрунті етнічної солідарності. Подібні відносини вибудовуються, зокрема, в рамках політичних партій Росії, України, Молдови та балканських країн [Protsyk, Matichescu, 2011; Schlegel, 2014].

Наступне питання стосується інституціоналізації етнічності в політичному і правовому полі. Інституціоналізацію можна розуміти як виникнення і консолідацію інститутів, або, якщо скористатися визначенням С.Гантингтона, “процес, через який організації та процедури набувають цінності та сталості” [Хантингтон, 2004: с. 32]. Якщо уникати реіфікації й не намагатися апріорі розглядати етнічну проблематику як відносини між “громадами”, тоді інституціоналізацію етнічності можна визначати як формування сталих правил, що регулюють колективні дії, включно зі способами репрезентації й легітимації, пов'язані з етнічними поділами.

Рисою неопатримоніалістських режимів (а на думку деяких авторів, і сутнісною характеристикою — див.: [Erdmann, Engel, 2007: р. 114]) є синтез формальних і неформальних “правил гри”, і ця обставина дає можливість пояснити особливості пострадянської інституціоналізації етнічності в

політико-правовому полі. Як правило, вона характеризується, по-перше, “розмитотою легальністю” [Cohn, 2001], тобто формальними нормами, позбавленими певного змісту, відкритими для інтерпретацій, здатними радше не виконувати регулятивні функції, а стимулювати позаправову поведінку. По-друге, формальні інститути можуть розглядатися як зовнішня оболонка владних відносин, пов’язаних із визначенням ролі етнічності й етнічними поділами, або як зовнішній “перфоманс”. При цьому формальні інститути, що структурують політику управління етнічним багатоманіттям, належать переважно до царини так званого символічного виробництва (у термінах Бурдьє), або виробництва смислів [Bourdieu, 1993].

На практиці це означає, що навіть розвинений корпус декларативного законодавства про рівність і недискримінацію, про мови, культурну політику, структури територіальної автономії залишає широку свободу трактування правозастосовувачам, котрі керуються власними уявленнями про доцільність і неформальними домовленостями елітних груп. Цим пояснюється також зовнішня подібність етнокультурної політики й відповідне законодавство в пострадянських країнах із системою захисту меншин, застосовуваною “старими” європейськими демократіями й обстоюваною міжнародними організаціями.

Імітаційний характер законодавства й обмежена дієвість формальних інститутів тісно пов’язані з феноменом “системного лицемірства” — розривом між риторикою і діями організацій, насамперед публічної влади, або суперечностями між діяльністю різних частин однієї організації [Brunsson, 2009]. Тут можна відзначити такий феномен, як розрив між формальним законодавством, яке утворює пріоритет єдиної державної мови, і неформалізованим регулюванням мовної ситуації, що припускає широку двомовність (тобто широке використання російської мови як “мови міжнаціонального спілкування”) [Polese, 2011].

При цьому можна говорити, по-перше, про своєрідний синтез раціонально-легальної й харизматичної форм легітимації публічних інститутів, притаманний радянській системі та спостережуваний у пострадянських країнах. Цей синтез виявляється в тому, що дії влади виправдовуються не відповідністю їх формальній, раціонально обґрунтованій процедурі, а спрямованістю на досягнення цілей, значущість яких сприймають як даність і не ставлять під питання [Rigby, 1990: р. 86–87, 164, 169].

Поряд із цим відбувається повернення до “традиційної” (у веберівському сенсі) легітимації публічних інститутів, яка зазвичай є атрибутом патримоніального управління. Соціальні інститути не раціоналізуються, а сприймаються як даність або як феномени, підпорядковувані квазіприродним законам. Цим, наприклад, можна пояснити слабку відрефлексованість у суспільній свідомості та прийняття в головних рисах ідей етнічної державності (зокрема, “етнічного федералізму” російського зразка) або етнічних ієрархій із наданням (принаймні символічних) привілеїв “корінним” або “титульним” етнічностям, а також віднесення етнічної політики до царини вузько зрозумілої “культури” чи абстрактного “етнічного розвитку”. Слід наголосити, що відродження традиційної легітимації за умов сучасності

відзначив іще Кенет Джовіт на прикладі радянської внутрішньої політики, означивши цей феномен як “неотрадиціоналізм” [Jowitt, 1992: p. 121–158].

Усіма переліченими вище обставинами пояснюються успіхи “націоналізаційної політики” [Brubaker, 2012], тобто політики створення “національних” в етнічному сенсі держав із забезпеченням символічних та інституціональних переваг “титульним” етнічним групам. Така політика у більшості пострадянських країн, а також республік РФ практично не викликає контрмобілізації, й цю ситуацію можна інтерпретувати як успіх “традиційної” легітимації, кооптації лідерів меншин за допомоги патронатних механізмів і політики обміну ресурсів на лояльність.

У результаті доходимо висновку, що така теоретична рамка, як неопатримоніалізм, відкриває нові можливості для вивчення етнічних відносин. Ці можливості можуть бути реалізовані за двох умов: (1) у разі постійного врахування того, що неопатримоніалізм означає вибудовування системи контролю і гегемонії на основі різних владних інструментів і стратегій, і (2) у випадку відмови від “групізму” та апіорного розгляду етнічних груп як бази патрон-клієнтських мереж і адресатів розподільної політики. Вивчення неопатримоніалізму як соціального порядку дає змогу врахувати особливості формування клієнтел і політики розподілу ресурсів з метою забезпечення лояльності. Особливості неопатримоніалізму як політичного режиму дають можливість краще зрозуміти механізми політичної мобілізації, кооптування етнічних еліт, інституціоналізації етнічності та формування системи гегемонії в рамках “націоналізовуваних” або “багатонаціональних” (за лежності від місцевого контексту) держав.

Важливе дослідницьке питання стосується можливостей неопатримоніалістських механізмів у забезпеченні стабільності та захисту основних прав осіб, які належать до меншин. З урахуванням того, що за умов неопатримоніальних режимів раціонально-легальні інститути не обов’язково є суто імітаціями чи зовнішніми оболонками неформальних відносин, але мають власну функціональність [Vach, 2011; Erdmann, Engel, 2007], формальні норми й організаційні структури, покликані забезпечувати рівність громадян перед законом, підтримувати культури меншин і створювати канали комунікації влади з етнічними активістами, у принципі можуть виконувати ці завдання. Це повною мірою реально там, де не заторкується основний політичний процес, котрий за умов неопатримоніалізму означає “боротьбу фракцій неопатримоніалістської бюрократії за монополізацію тих чи інших сегментів клієнтарно-патримоніальних мереж, їх зміну і перерозподіл” [Фисун, 2006: с. 172].

Інше питання стосується того, наскільки унікальними є розглядувані нами неопатримоніалістські відносини, що визначають інституціоналізацію етнічності, і чи можуть вони виявлятися поза пострадянським контекстом. У цьому зв’язку важливою є думка М.Вебера про те, що механізми патримоніального панування і, зокрема, традиційної легітимації можуть виникати і діяти в різних соціальних умовах [Чайко, 2013: с. 137]. Можна припустити, що відносини всередині формальних етнічних організацій і їхні взаємодії з органами публічної влади й у ширших географічних рамках можуть включати патронатно-клієнтські мережі й обмін ресурсів на лояль-

ності. Супровідними обставинами для цих моделей можуть бути неформальні домовленості, аналоги пострадянського “системного лицемірства” і варіанти “традиційної” легітимації публічних інститутів.

Джерела

Абдулатипов Р.Г. Этнонациональная политика в Российской Федерации: концепции, практика, реализация, перспективы / Р.Г. Абдулатипов. — М. : Классик Стиль, 2007. — 551 с.

Антонюк О.В. Основы этнополитики / О.В. Антонюк. — К. : МАУП, 2005. — 432 с.

Аствацатурова М.А. Диаспоры в Российской Федерации. Формирование и управление — Северо-Кавказский регион / М.А. Аствацатурова. — Ростов н/Д ; Пятигорск : Северо-Кавказ. академия гос. службы, 2002. — 627 с.

Афанасьев М.Н. Клиентелизм и российская государственность / М.Н. Афанасьев. — 2-е изд. — М. : МОНФ, 2000. — 317 с.

Бекірова Г. Основні події та тенденції в розвитку кримськотатарського національного руху, громадських і громадсько-політичних організацій кримських татар (серпень 2010 – жовтень 2011 року) / Г. Бекірова // Політична мапа Криму: 2010–2011. Процеси і тенденції. — Київ ; Сімферополь : Агентство “Україна”, 2012. — С. 37–57.

Беспамятных Н. Политика управления этнокультурным разнообразием в Беларуси, Молдове и Украине: между советским наследием и европейскими стандартами / [Н. Беспамятных, А. Василевич, А. Осипов, Ф. Прина, И. Пушкин]. — Вильнюс : ЕГУ, 2014. — 300 с.

Вебер М. Традиционное господство / М. Вебер // Прогнозис. — 2007. — № 2. — С. 150–165.

Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М. Восленский. — М. : Октябрь : Советская Россия, 1991. — 622 с.

Гайденко П.П. Проблема бюрократии у Макса Вебера / П.П. Гайденко, Ю.Н. Давыдов // Вопросы философии. — 1991. — № 3. — С. 174–182.

Гельман В.Я. “Подрывные” институты и неформальное управление в современной России / В.Я. Гельман // Полития. — 2010. — № 2 (57). — С. 6–24.

Дмитриев А.В. Миграция: конфликтное измерение / А.В. Дмитриев. — М. : Альфа-М, 2006. — 430 с.

Дробижева Л.М. (ред.) Социальное неравенство этнических групп: представления и реальность / Л.М. Дробижева. — М. : Academia, 2002. — 475 с.

Дробижева Л.М. Демократизация и образы национализма в Российской Федерации 90-х годов / [Л.М. Дробижева, А.Р. Аклаев, В.В. Коротева, Г.У. Солдатова]. — М. : Мысль, 1996. — 381 с.

Зайончковская Ж.А. (ред.) Иммигранты в Москве / Ж.А. Зайончковская. — М. : Три квадрата, 2009. — 269 с.

Зорин В.Ю. Государственная национальная политика в России и современность / В.Ю. Зорин. — М. : ИЭА РАН, 2011. — (Серия : Исследования по прикладной и неотложной этнологии. — № 225).

Капустин Б.Г. Конец “транзитологии”? О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия / Б.Г. Капустин // Полис. — 2001. — № 4. — С. 6–26.

Кордонский С.Г. Сословная структура постсоветской России / С.Г. Кордонский. — М. : Ин-т фонда “Общественное мнение”, 2008. — 216 с.

Масловский М.В. Теория бюрократии Макса Вебера и современная политическая социология / М.В. Масловский. — Нижний Новгород : [б. и.], 1997. — 87 с.

Михайлов В.В. Республика Татарстан: демократия или суверенитет? / В.В. Михайлов. — М. : ПМЛ Ин-та Африки РАН, 2004. — 466 с.

Молдавские школы с латинской графикой в Приднестровье. История вопроса, текущее положение, анализ и рекомендации [Электронный ресурс]: отчет. — 2012. — Ноябрь. — Гаага : ВКНМ ОБСЕ. — Режим доступа : <http://www.osce.org/ru/moldova/99062>.

Мукомель В.И. Миграционная политика России. Постсоветские контексты / В.И. Мукомель. — М. : Диполь-Т, 2005. — 350 с.

Население Приднестровья по переписи 2004 года [Электронный ресурс] // Demoscope-Weekly. — 2005. — № 213–214. — Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/2005/0213/panorm01.php#2>.

Осипов А.Г. Автономия, представительство, участие: феномен “съездов народов” в России / А.Г. Осипов // Мир России. — 2012. — № 4. — С. 111–131.

Осипов А.Г. Этничность и равенство в России: особенности восприятия / А.Г. Осипов. — М. : Сова, 2012. — 200 с.

Панов П.В. Политический порядок и проблема воспроизводства власти: институт преемника / П.В. Панов // Политическая экспертиза. — 2010. — № 3. — С. 19–33.

Поцелуев С.П. “Нация” как незаконный и анонимный концепт (к вопросу о национальном строительстве в постсоветских государствах де-факто) / С.П. Поцелуев // Философия права. — 2013. — № 6 (61). — С. 90–94.

Рябов А. Промежуточные итоги и некоторые особенности постсоветских трансформаций [Электронный ресурс] / А. Рябов // Polit.ru. — 2010. — 12 авг. — Режим доступа : <http://www.polit.ru/article/2010/08/12/riabov/>.

Сергеев С.А. Новые маски, старые роли: трансформация провинциальной номенклатуры [Электронный ресурс] / С.А. Сергеев, А.Л. Салагаев // Политическая экспертиза. — Режим доступа : <http://www.politex.info/content/view/694/30/>.

Снеговая М. Неопатримониализм и перспективы демократизации [Электронный ресурс] / М. Снеговая // Отечественные записки. — 2013. — № 6 (57). — Режим доступа : <http://www.strana-oz.ru/2013/6/неопатримониализм-и-перспективы-демократизации>.

Тишков В.А. Российский народ: история и смысл национального самосознания / В.А. Тишков. — М. : Наука, 2013. — 648 с.

Толкачева А.В. Советское институциональное наследие и постсоветские конфликты: случаи Крыма и Приднестровья / А.В. Толкачева // Политическая наука. — 2004. — № 3. — С. 86–103.

Туровский Р. Принесенные ветром [Электронный ресурс] / Р. Туровский // Политический журнал. — 2005. — № 29 (80). — Режим доступа : <http://www.politjournal.ru/index.php?action=Articles&issue=119&tek=4183&dirid=67>.

Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А.А. Фисун. — Харьков : Константа, 2006. — 352 с.

Фурман Д. Общее и особенное в политическом развитии постсоветских государств / Д. Фурман // Пути российского посткоммунизма. — М. : Изд-во Р. Элинина, 2007. — С. 234–272.

Хлопин А.Д. Гражданское общество или социум клик: российская дилемма / А.Д. Хлопин // Полития. — 1997. — № 3. — С. 7–28.

Холодковский К.Г. К вопросу о политической системе современной России / К.Г. Холодковский // Политические исследования. — 2009. — № 2. — С. 7–22.

Чайко И.В. Проблемы исследования режимных трансформаций, или неопатримониальная альтернатива транзитологии / И.В. Чайко // Политическая концептология. — 2013. — № 1. — С. 131–143.

Шнирельман В.А. “Порог толерантности”: Идеология и практика нового расизма: в 2 т. / В.А. Шнирельман. — М. : Новое литературное обозрение, 2011. — 549 с. ; 852 с.

Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзенштадт. — М. : Аспект-пресс, 1999. — 415 с.

- Alexseev M.A.* Majority and Minority Xenophobia in Russia: The Importance of Being Titulars / M.A. Alexseev // *Post-Soviet Affairs*. — 2010. — № 26 (2). — P. 89–120.
- Bach D.C.* Patrimonialism and neopatrimonialism: comparative trajectories and readings / D.C. Bach // *Commonwealth and Comparative Politics*. — 2011. — № 49 (3). — P. 275–294.
- Blakkisrud H.* From Secessionist Conflict Toward a Functioning State: Processes of State- and Nation-Building in Transnistria / H. Blakkisrud, P. Kolsto // *Post-Soviet Affairs*. — P. 178–210.
- Bobick M.* Profits of Disorder: Images of the Transnistrian Moldovan Republic / M. Bobick // *Global Crime*. — 2011. — № 12 (4). — P. 239–265.
- Bourdieu P.* *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature* / P. Bourdieu. — L.: Polity Press, 1993. — 322 p.
- Bratton M.* Neopatrimonial Regimes and Political Transitions in Africa / M. Bratton, N. van de Walle // *World Politics*. — 1994. — № 46 (4). — P. 453–489.
- Brubaker R.* Ethnicity without groups / R. Brubaker // *Archive Europeenne de Sociologie*. — 2002. — Vol. XLIII (2). — P. 163–189.
- Brubaker R.* Nationalizing States Revisited: Projects and Processes of Nationalization in Post-Soviet States / R. Brubaker // *Ethnic and Racial Studies*. — 2012. — № 34 (11). — P. 1785–1814.
- Brunsson N.* *Reform as Routine. Organizational Change and Stability in the Modern World* / N. Brunsson. — Oxford: Oxford University Press, 2009. — viii, 166 p.
- Carothers T.* The End of the Transition Paradigm / T. Carothers // *Journal of Democracy*. — 2002. — № 13 (1). — P. 5–21.
- Cohn M.* Fuzzy Legality in Regulation: The Legislative Mandate Revisited / M. Cohn // *Law and Policy*. — 2001. — № 23 (4). — P. 469–497.
- Cojocaru N.* Nationalism and Identity in Transnistria / N. Cojocaru // *Innovation: The European Journal of Social Science Research*. — 2006. — № 19 (3–4). — P. 261–272.
- Comai G.* Language and education laws in multi-ethnic de facto states: the cases of Abkhazia and Transnistria / G. Comai, B. Venturi // *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*. — 2015. — № 43 (6). — P. 886–905.
- Derluigan G.* Bourdieu's Secret Admirer in the Caucasus: A World-System Biography / G. Derluigan. — Chicago: University of Chicago Press, 2005. — 416 p.
- Eisenstadt S.* *Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism* / S. Eisenstadt. — Beverly Hills: CA Sage, 1973. — 95 p.
- Ekiert G.* Time, space and institutional change in central and eastern Europe / G. Ekiert, S. Hanson // *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe: Assessing the Legacy of Communist Rule*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — P. 15–48.
- Erdmann G.* Neopatrimonialism Reconsidered: Critical Review and Elaboration of an Elusive Concept / G. Erdmann, U. Engel // *Commonwealth and Comparative Politics*. — 2007. — № 45 (1). — P. 95–119.
- Gel'man V.* The vicious circle of post-Soviet neopatrimonialism in Russia / V. Gel'man // *Post-Soviet Affairs*. — 2016. — № 32 (5). — P. 455–473.
- Gill G.* *The origins of the Stalinist political system* / G. Gill. — L.: Macmillan press, 1990. — 472 p.
- Giuliano E.* Secessionism from the Bottom-Up: Democratization, Nationalism, and Local Accountability in the Russian Transition / E. Giuliano // *World Politics*. — 2006. — № 58 (2). — P. 276–310.
- Giuliano E.* The Unexpectedly Underwhelming Role of Ethnicity in Russian Politics, 1991–2011 / E. Giuliano, D. Gorenburg // *Demokratizatsiya*. — 2012. — № 20 (2). — P. 175–188.
- Hammarberg T.* Report on Human Rights in the Transnistrian Region of the Republic of Moldova [Electronic resource] / T. Hammarberg // *United Nations*. — 2013. — 14 February.

– Access mode : http://www.un.md/key_doc_pub/Senior_Expert_Hammarberg_Report_TN_Human_Rights.pdf.

Hale H. Correlates of clientelism: political economy, politicized ethnicity, and post-communist transition / H. Hale // *Patrons, Clients, and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition.* – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – P. 227–250.

Hanson S. Post-Imperial Democracies: Ideology and Party Formation in Third Republic France, Weimar Germany, and Post-Soviet Russia / S. Hanson. – Cambridge, NY : Cambridge University Press, 2010. – XXVIII, 274 p.

Hughes J. Comparing Regional and Ethnic Conflicts in Post-Soviet Transition States / J. Hughes, G. Sasse // *Ethnicity and Territory in the former Soviet Union.* – L. : Frank Cass, 2002. – P. 1–35.

Jowitt K. New world disorder : The Leninist extinction / K. Jowitt. – Berkeley, CA : University of California press, 1992. – 345 p.

Jowitt K. Soviet Neotraditionalism: The Political Corruption of a Leninist Regime / K. Jowitt // *Soviet Studies.* – 1983. – № 35 (3). – P. 275–297.

King Ch. The Moldovans: Romania, Russia, and the politics of culture / Ch. King. – Stanford, CA : Hoover institution press : Stanford University, 1999. – 304 p.

Kitschelt H. Citizen-politician linkages: an introduction / H. Kitschelt, S. Wilkinson // *Patrons, Clients, and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition.* – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – P. 1–49.

Kolsto P. The Sustainability and Future of Unrecognized Quasi-States / P. Kolsto // *Journal of Peace Research.* – 2006. – № 43 (6). – P. 723–740.

Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? / T. Kuzio // *Politics.* – 2001. – № 21 (3). – P. 168–177.

Kymlicka W. Can Liberal Pluralism Be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe / W. Kymlicka, M. Opalski (eds). – Oxford, NY : Oxford University Press, 2001. – 439 p.

Levitsky S. The Rise of Competitive Authoritarianism / S. Levitsky, L.A. Way // *Journal of Democracy.* – 2002. – № 13 (2). – P. 51–65.

Ledeneva A. Russia's Economy of Favours. Blat, Networking and Informal Exchange / A. Ledeneva. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – 256 p.

Mann M. The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results / M. Mann // *European Journal of Sociology.* – 1984. – № 25 (2). – P. 185–213.

Mason A.J. Internationalist mobilization during the collapse of the Soviet Union: the Moldovan elections of 1990 / A.J. Mason // *Nationalities Papers.* – 2009. – № 37 (2). – P. 159–176.

O'Donnell G. Illusions about Consolidation / G. O'Donnell // *Journal of Democracy.* – 1996. – № 7 (2). – P. 34–51.

Osipov A. Autonomy as Symbolic Production: the Case of Contemporary Russia / A. Osipov // *Minority Accommodation through Territorial and Non-Territorial Autonomy.* – Oxford : Oxford University Press, 2015. – P. 179–196.

Parrott B. Perspectives of post-communist democratization / B. Parrot // *Democratization and authoritarianism in postcommunist societies.* – Vol. 3. – Cambridge etc. : Cambridge University Press, 1997. – P. 1–39.

Polese A. Language and Identity in Ukraine: Was it Really Nation-Building? / A. Polese // *Studies of Transition States and Societies.* – 2011. – № 3 (3). – P. 36–50.

Protsyk O. Representation and Democracy in Eurasia's Unrecognized States: The Case of Transnistria / O. Protsyk // *ECMI Working Paper ; No. 40.* – Flensburg : European Centre for Minority Issues, 2008.

Protsyk O. Secession and hybrid regime politics in Transnistria / O. Protsyk // *Communist and Post-Communist Studies.* – 2012. – № 45 (1–2). – P. 175–182.

Protsyk O. Clientelism and Political Recruitment in Democratic Transition: Evidence from Romania / O. Protsyk, M.L. Matichescu // *Comparative Politics*. 2011. — № 43 (2). — P. 207–224.

Rigby T.H. The Changing Soviet System: Mono-Organizational Socialism from Its Origins to Gorbachev's Restructuring / T.H. Rigby. — Aldershot: Edward Elgar, 1990. — 264 p.

Roper S.D. Regionalism in Moldova: The Case of Transnistria and Gagauzia / S.D. Roper // *Regional and Federal Studies*. — 2001. — № 11 (3). — P. 101–122.

Roth G. Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-building in the New States / G. Roth // *World Politics*. — 1968. — № 20 (2). — P. 194–206.

Schlegel S. The state, the border, and the urge to choose a clear-cut ethnic identity in Ukrainian Bessarabia / S. Schlegel // Paper presented at the 1st World Congress of the Association for Borderlands Studies (ABS) "Post-Cold War Borders: Global Trends and Regional Responses", 9–13 June 2014, Joensuu, Finland. — St. Petersburg, Russia.

Theobald R. Patrimonialism / R. Theobald // *World Politics*. — 1982. — № 34 (4). — P. 548–559.

Troebst S. The 'Transnistrian Moldovan Republic', 1990–2002: From Conflict-Driven State-Building to State-Driven Nation-Building / S. Troebst // *European Yearbook of Minority Issues*. — 2004. — № 2. — P. 5–30.

Vetik R. The Russian Second Generation in Tallinn and Kohtla-Järve / R. Vetik, J. Helemae (eds.) // *The TIES Study in Estonia. IMISCOE Reports*. — Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011. — 248 p.

Ware R.B. Dagestan: Russian Hegemony and Islamic Resistance in the North Caucasus / R.B. Ware, E. Kisriev. — Armonk, New York; London: M.E. Sharpe, 2010. — 367 p.